

Dr. Peter Krečič

UMETNOSTNOZGODOVINSKA VALORIZACIJA OBJEKTA STADION ARHITEKTA
JOŽETA PLEČNIKA

KONSERVATORSKE SMERNICE PRENOVE STADIONA

Naročnik: Sekretariat za urbanizem in varstvo okolja Občine Ljubljana-Bežigrad

LJUBLJANA, november 1993

I. UMETNOSTNOZGODOVINSKA VALORIZACIJA OBJEKTA STADION ARHITEKTA JOŽETA PLEČNIKA

Uvod

Pričujoča študija si postavlja za cilj ovrednotiti spomeniško vrednost nekdanjega Orlovskega stadiona pozneje Centralnega stadiona ob Dunajski cesti in kolikor le mogoče natančno predpisati smernice prenove. Pri prvem delu naloge bo odločujoče izhodišče predvsem avtorstvo Stadiona, se pravi dejstvo, da je nastal v mojstrski delavnici arhitekta Jožeta Plečnika in da tedaj hkrati soustvarja umetnikov umetnostni kontekst njegove prve dobe delovanja v domovini. V nič manjši meri je treba ob tem upoštevati, da gre pri bežigranskem Stadionu za enega prvih trajnih telesnokulturnih objektov v Sloveniji in v dvajsetih letih za največji stadion na Balkanu sploh. Obiti pa tudi ni mogoče telesnokulturnih, versko organizacijskih in celo političnih vzgibov za njegov nastanek in njegovo končno podobo, ki je nastala postopoma in šele tik pred drugo svetovno vojno dosegla relativno usklajenost med vsebino (funkcijo) in obliko. Drugi del naloge, smernice prenove izhaja potemtakem v jedru iz spoznanj o pomenu in kvalitnosti spomenika, kakor je bil zamišljen, izveden in iz ocene, koliko je ohranil prvotne vrednosti ter možnosti, koliko se je mogoče tem vrednotam ponovno približati v novih razmerah in z novimi zahtevami. V tem delu seveda ni mogoče mimo posledic tako slabega ravnanja z objektom kot ne mimo tistega novega (gledano s stališča razvojnih silnic in nujnosti, ki jih ta ustvarja), kar je v zadnjih desetletjih prišlo na Stadion, se pozidalo, spremenilo staro spomeniško strukturo in se dobesedno vsililo vanj in terja nedvomno strokovno oceno primernosti ter napotke strokovnega reševanja nastalih zadreg v prihodnje.

Drugo pomembno merilo pri oblikovanju smernic prenove je moralo nujno izhajati iz ciljev, ki jih ima tako mesto (mestna oblast, mišljena v najširšem smislu besede) s Stadionom, ti nameni pa so gotovo odvisni od dolgoročnih načrtov urejanja in zidave celotne telesnokulturne (športnoobjektne in rekreacijske) infrastrukture, kjer mora vsak objekt imeti bolj ali manj jasno opredeljeno funkcijo v sistemu. Poglavitna izhodišča formiranja te infrastrukture so večji del že opredeljena. Tako je že dogovorjeno, da se bo velik del športnih dejavnosti, povezanih z velikim stadionom in manjšimi igrišči preselil v športno-rekreacijsko področje na severu Ljubljane v območje sedanjega hipodroma in nastalih velikih gramoznih izkopov ter postal središče povezanega sistema, v katerem bodo drugi stadioni v Šiški, na Kodeljevem, v Tovoliju in drugod, pokrite dvorane in bazeni, telovadišča, igrišča in telovadnice prevzeli novo jim odmerjeno funkcijo, ustrežno velikosti, opremljenosti, namembnosti. V teh novih okoliščinah bo potrebno definirati prihodnjo vlogo tudi Plečnikovega Stadiona, pa hkrati tudi tisto vlogo, ki jo bo hočeš nočeš moral odigrati, dokler novi sistem, in na novo razdeljene funkcije še ne bodo v polnosti delovale. Smernice so potemtakem izdelane tako, da se v razdelku, kjer se govori o možnih intervencijah v obstoječe objekte in predvsem v prostor stadiona za potrebe sodobnega funkcioniranja Stadiona, opredeljujemo za takšne posege, ki morajo zadostiti potrebam tako prehodnega obdobja kot poznejšemu trajnemu delovanju novega sistema vse do novega generalnega redistribuiranja mestnih funkcij. Vsekakor trdno stojimo na stališču, da mora Stadion ostati na sedanji lokaciji in da naj ima tako opredeljeno prihodnjo vsebino in funkcijo, da bodo prenovitvena dela v naslednjih letih za dolgo dobo zadostovala potrebam tako aktivnih športnikov kot obiskovalcev na Stadionu.

1. Ozadje nastanka stadiona in zgodovina zidave

Pri Stadionu avtorja arhitekta Jožeta Plečnika gre za enega zgodnejših telesnokulturnih objektov na Slovenskem, v svojem času pa je bil celo največji na Balkanu, kot so radi poudarjali. V njegovi uresničitvi se zrcali razvojna usmeritev množičnega družbenega pojava moderne dobe športa kot posebnega vidika moderno pojmovane telesne kulture. Konkretno pri Orlovskem stadionu, kot se je sprva imenoval, pa gre še za sklepno dejanje v razvoju skupinskih telovadnih nastopanj pod okriljem katoliške orlovske organizacije. Začetke množičnega gojenja telesne kulture najdemo v začetku 19. stoletja v Nemčiji. Pomemben prelom in temelj organiziranega zbiranja ter načrtne telovadbe pomeni delo Čeha Miroslava Tyrša (1832-1884), ki je leta 1861 ustanovil praško telovadno enoto, ki je kmalu dobila ime Sokol. Telovadno gibanje, ki se je naglo širilo v vse razvite evropske države, pa ni bilo immuno zoper politične vplive. Telovadna društva z javnimi množičnimi nastopi so bila kar naravno gojišče za politične ideje, zdaj nacionalne, zdaj liberalistične, zdaj verske. Ali pa so jih ustanavljali z vnaprej določenimi političnimi cilji. Politični razdeljenosti slovenskega naroda na naprednjaški (liberalni) in na konservativni (klerikalni) del se je ustrezno razdelilo tudi množično telenokulturno gibanje na liberalno obarvano sokolstvo in katoliško versko-nazorsko usmerjeno orlovstvo. Sokolstvo se je na Slovenskem razvijalo od leta 1863, ko je bil po Tyrševem zgledu ustanovljen v Ljubljani Južni Sokol, orlovstvo pa kot protiutež sokolstvu šele leta 1906 z ustanovitvijo društva Orel na Jesenicah. Glede na to, da je imelo politično organizirano katolištvo v Slovenski ljudski stranki številčnejše privrženke kot naprednjaški, po vsej Sloveniji in tudi na podeželju številne organizatorje in zaupnike, se je orlovstvo naglo širilo. Po organizacijski strani ter po uspehih na področju množične telovadbe in športnih uspehih se je potem uspešno kosalo s sokolstvom.

Sokoli so se zbirali v zato posebej zgrajenih domovih s telovadnicami, sokolskih domovih, pa pri tem seveda gojili množične telovadne nastope na prostem. Orli so nastopali zvečine množično na prostem. Običaj je bil (kar je veljalo za ene ali druge telovadne skupine), da so veliki zleti telovadcev narekovali postavljanje začasnih tribun za gledalce in začasnih taborišč in vadišč za nastopajoče. Takšni prostori so se imenovali zletišča. Eden največjih shodov ali zletov se je dogodil v Ljubljani avgusta leta 1922. To je bil 1. jugoslovanski vsesokolski zlet, za katerega so ob Linhartovi cesti v Ljubljani zgradili veličastni začasni leseni stadion za 50.000 gledalcev in 5.000 tekmovalcev. Stadion je imel dva godbena paviljona (telovadba se je odvijala ob za to posebej izbrani glasbi, ki je dajala ritem), kraljevo ložo, garderobe, gostinske prostore in sanitarije. Po zletu so stadion razstavili/1/. Ti shodi ali zleti so bili, kot je videti, dokaj pogosti. Očitno so bili konjunkturni telovadno in politično, zato se je naravno in razmeroma kmalu pojavila potreba po stalnem in iz trdnih gradiv izdelanem stadionu. V tem pogledu so prevzeli pobudo Orli pred Sokoli in se z veliko vnemo lotili akcije za zidavo stadiona ter pri tem angažirali članstvo in podpornike, zlasti one, ki so jih lahko denarno pomagali. Uvod v akcijo je pomenil veliki katoliški shod združen s telovadnim nastopom Orlov in Orlic konec avgusta 1923/2/. Množični telovadni nastop se je odvil 26. avgusta 1923 na mestu današnjega stadiona, kjer je bila že izkopana arena, seveda povsem nesistematično, ker so zemljišče uporabljali kot gramoznico. Za nastop so člani orlovske organizacije za silo zravnali dno gramoznice in za gledalce uredili brežine. Že po 1. slovenskem orlovskem taboru v Mariboru leta 1920 se je pokazala živa potreba po stalnem stadionu, shod in nastop leta 1923 pa sta bila neposredna spodbuda za začetek akcije. Vodstvo orlovske organizacije se je ogrelo za opuščeno gramoznico med Dunajsko in Vodovodno cesto. Verjetno je šel lastnik zemljišča nemški viteški red Orlom na roko pri tem.

Za zidavo stadiona so ustanovili posebno zadrugo Stadion, ki je imela nalogo zgraditi stadion

in ga potem vzdrževati. Začeli so zbirati denar z različnimi zbiralnimi akcijami. Franc Pernišek je zapisal/3/, da so zidavo omogočili darovi malega človeka in inteligence. V začetni fazi, ko je bilo treba opraviti precej zemeljskih del, so Orli organizirali prostovoljno delo, tako imenovani orlovski kuluk. Izjemno pomembno je bilo seveda pridobiti načrte za Stadion. Ernest Tomec je zadrugi predlagal, naj bi se obrnili na Plečnika, kar se je tudi zgodilo. Že istega leta 1923, še pred katoliškim shodom so Plečnika zaprosili za izdelavo načrtov za Stadion. Prvotno so za skrbnika celotne zidave določili člana zadruga inženirja Ivana Rueha. Ker pa ta Plečniku ni preveč ugajal, so nalogo poverili gradbenemu inženirju Antonu Suhadolcu, ki se je prav v letu 1924 spoznal s Plečnikom in postal njegov tesni sodelavec, statik, svetovalec, vodja zidave in nadzornik izvedbe prvih Plečnikovih realizacij/4/. Ko so začeli zidati obzidje Stadiona, je Suhadolec prišel s pravkar končane zidave Doma duhovnih vaj pri jezuitskem samostanu na Zrinjskega ulici v Ljubljani (poleti 1925). Le nekoliko pozneje je vodil začetek zidave Plečnikove cerkve sv. Frančiška v Šiški; skoraj hkrati se je začela zidati cerkev Vnebohoda v Bogojini. Zidava Stadiona je namreč v začetku nastajala v Plečnikovem miselnem kontekstu navedenih realizacij, kar je vplivalo tudi na nekatere rešitve na Stadionu v I. fazi realizacije. Za drugo fazo (od leta 1925 naprej) je bil odločilen drugačen, slogovno spremenjeni Plečnikov ustvarjalni kontekst.

Ko je Plečnik začel razmišljati o podobi Stadiona, je imel pred seboj grobo skicirani program: arena mora biti prilagojena za množične telovadne nastope in shode, hkrati tudi za nekatere atletske discipline in skupinske športne igre. Dolžina tekaške proge okrog osrednje površine v areni je bila opredeljena po tedanji olimpijski normi, to je 400 m. Okrog arene naj bodo brežine urejene s stopničastimi sedeži za gledalce, zaželena sta dva godbena paviljona. Nastopajoči naj dobijo na Stadionu prostore za vadbo pred nastopom in garderobe (s tem se nadomestijo začasna šotorišča). Arhitektu so nadalje orisali pomen vhodov pri slovesnem vstopanju v stadion. Severozahodni vogal, nekakšen koničasti izrastek na stadionski parceli so pa presenetljivo namenili kulturni dejavnosti. Tam naj bi uredili odprto gledališče in lutkovno gledališče. Vse skupaj pa naj bo po že uveljavljenih normah ograjeno, da se more kontrolirati prihajanje in odhajanje ljudi s stadiona in eventualno prodajati vstopnice. Plečnik je tedaj že poznal sodobno rešitev stadiona v Pragi, vendar se je odločil za nekoliko starejše izhodišče v klasični Grčiji in Rimu, seveda z upoštevanjem modernih zahtev športa na tedanji ravni razvoja. Nalogo je dal izdelovat v šolo, konkretno jo je poveril Ivanu Pengovu/5/. Nastali načrt predvideva obrobo stadionske parcele z visoko rezano živo mejo ob južni, zahodni in severni stranici. Ob vzhodni, to je ob Dunajski cesti je predvidena stebriščna lopa z masivnima vhodoma na vsakem vogalu. Nad osrednjim delom lope se dviga povišano stebriščno čelo z velikim kipom orla in jamboroma za zastave. Areno obdaja stopničasto sedišče, ki ima nekako v sredini črte, ki deli stadion na vzhodno in zahodno polovico terasi godbena paviljona, na vzhodno-zahodni osi pa loži. Telovadne skupine vstopajo v areno iz območja letnega gledališča (v severozahodni konici Stadiona) gredo čez krožno dvorišče v osi od zahodne lože, ter skozi tunel pod zahodno ložo na igrišče. Po nastopu gredo pod vzhodno ložo, kjer se pot cepi na severno in južno vodečo do severnega, oziroma južnega taborišča. Taborišče pa ni nič drugega kot stebrišče, ki obdaja dve nepravilni trapezoidni dvorišči, zapolnjujoči prostor med vstopno stranico ob vzhodni stadionski stranici (ob Dunajski cesti), severnim oziroma južnim delom obzidja (žive meje) severovzhodnim, oziroma jugovzhodnim segmentom sedišč in osrednjega dvorišča tik za glavnim vhodom na Stadion z Dunajske. Dodajmo še, da bi zahodno polovico sedišč obrobila vrsta topolov, razmeščena v polkrogu. Bilo bi jih 35 oziroma 40. Še nekaj numeričnih podatkov po sočasnih virih/6/: telovadni prostor znotraj tekaških prog bi po tem načrtu meril 147 m v dolžino (vzhod - zahod) in 113 m v širino (sever - jug). Sedišča bi imela po višini 10 vrst sedežev vsega bi bilo mest za 40.000 gledalcev. Celotni obseg stadiona je bil 778 m, samo stebrišče ob Dunajski naj bi po

načrtih merilo 150 m. To je bil izdelani izhodiščni načrt (objave), ki pa so ga praktični vidiki in sčasoma spremenjene okoliščine zidave in pogledi zadruga Stadion v mnogočem spreminjale. Načrt je bil izdelan v merilu 1:500. Suhadolc ga je za potrebe zidave izdelal v merilu 1:200/7/. Novi načrt je vseboval bistveno novost: namesto visoke, strižene žive meje, ki naj bi obdajala tri stadionske stranice, so se odločili za nekaj nad tri metre visok obodni zid. Po Suhadolčevih navedbah/8/ so začeli zidati najprej zid na južni strani, torej ob nekoliko zalomljeni južni stadionski stranici (pozno poleti leta 1925). Dela sta izvajali gradbeniški podjetji Treo in Battelino. Po poročilu v Ilustriranem Slovencu/9/ je bil zid do konca leta končan a brez vzhodne stranice ob Dunajski cesti. Tega so po istem Suhadolčevem poročilu pozidali leta 1926. Delo je opravila Zidarska zadruga iz Ljubljane. Sledila je stebriščna lopa, oziroma stebrišče. Stebre sta klesali delavnici Toman in Vodnik iz Ljubljane. Leseno strešno konstrukcijo lope je izdelalo tesarsko podjetje Ivana Ravnikarja, pocinkano pločevino nad njo pa podjetje T. Kosa. Tu je treba omeniti, da sta odpadla načrtovana zidana vhoda na severnem in južnem koncu stebrišča - stebrišče zapirata podaljšana zidova severne in južne stranice; prav tako je odpadel povišani del s kipom orla nad srednjim stadionskim vhodom z Dunajske ceste. Poročilo v Ilustriranem Slovencu še pove, da so izvedli tudi tri najdaljše stopnice. Tu se je zidava ustavila, ker je zadrugi Stadion zmanjkalo denarja. V ta namen so v letu 1927in1928 organizirali veliki loteriji z vrsto privlačnih izdelkov. Posebnost med nagradami druge loterije leta 1928 je bila enodružinska hiša, vila Stadion, ki so jo pozidali v bližnji Mariborski ulici prav tako po načrtih Plečnikove šole (po izročilu naj bi načrte za vilo v Plečnikovi šoli in pod njegovim strogim vodstvom izdelal Emil Navinšek). Dela so se leta 1929 povsem ustavila, ker so bile po šestojanuarski diktaturi, ki jo je uvedel jugoslovanski kralj Aleksander, ukinjene politične stranske in društva. Pomembnejša gradbena aktivnost se je začela šele leta 1935, ko so odločili, da bo na Stadionu glavina dogajanja evharističnega kongresa za Jugoslavijo. Prva faza graditve Stadiona je prinesla ureditve arene z igrišči in tekaško progo, nekaj stopnic s sedeži. Najpomembnejši del te faze pa je bilo obzidje s stebriščno lopo na vzhodni strani, s tremi vhodi dalje trije vhodi na zahodni strani in vhod v jugozahodnem vogalu. V bližini zaloma južne stranice sta Plečnik in Suhadolc postavila spominski steber z vetrnico vetrov, ki je bil v bistvu adaptirani steber iz cerkve sv. Frančiška v Šiški. Pozidava gloriете ali glavne tribune leta 1935 pa nadaljevanje s sedeži na južni strani potem na severni strani s stikom sedežev v krivini z obeh strani gloriете in zaključke sedežnih vrst z malima tribunama, godbenima paviljonoma z garderobami in sanitarijami na severni in južni strani, kar vse je nastalo v času do II. evharističnega kongresa leta 1939 in še malo po njem do začetka 2. svetovne vojne, nosi nekoliko drugačne slogovne poteze od onih, ki označujejo prvo gradbeno fazo Stadiona. Zato kaže na tem mestu posebej oceniti umetnostni dosežek 1. faze. V obzidni celoti po zasnovi kvalitativno izstopa stebrišče z lopo. Masivni stebri brez kanelur s preprostimi dorskimi kapiteli nosijo stružene valje (kar je seveda izrazito neklasični motiv), ti lesene naklade, na katere se opira lesena strešna konstrukcija. Spodnji del konstrukcije se opira na ravno pozidani zid z betonsko klopjo. Vrata v tem zidu so preprosto vrzeli v zidu, vratna preklada pa je vzdolžna lesena lega strešne konstrukcije, ki poteka po vsej dolžini vhodne stene. V srednjem delu je troje vrat, po dvoje na obeh koncih stebrišča. Prvotno naj bi bila rusticirana, vendar je Plečnik pri poenostavitvi zamisli preprosto podaljšal stranici južnega in severnega zidu, ki se ustavita pod lopo in jo optično samo deloma zapirata. Prvotna vrata na Stadion so bila masivna lesena vrata, ki pa so jih pozneje nadomestili z neprimernimi kovinskimi. V homogenem zidu stebrišča so 4 pari oken, zaslonjeni s kovinskim zaslonom. To so okenca blagajn za prodajo vstopnic. Kabine blagajn na notranji strani Stadiona so preprosti zidani kvadri, izrasli iz zidu in posebej kriti s pločevinasto streho.

Obodni zid ali obzidje

Plečniku se je nadalje zdelo vredno veliko truda in domišljije posvetiti v oblikovanje obodnega zidu. Nad talnim zidcem, gledano z zunanje strani, se dviga gladko zidana opečna stena. Med dvojnimi polkrožno profiliranimi vencem je prostor za perforacijo, ki jo je izvedel z ločno opeko. Motiv, ločne opeke srečamo pri njegovi ograji ob vodnjaku v kraju Lany na Češkem, kjer je le kako leto, dve pred tem urejal letno rezidenco predsednika Češkoslovaške republike. Na vsakih 5 metrov je vrh ograjne betonske profilirane plošče postavil kvadratne betonske plošče, nanje betonske kocke in vrh njih betonske kroglice, okrašene z ostro stožčasto bakreno konico. Z notranje strani obzidja je videti, da stoji kompozicija kocke s kroglo in stožcem nad pilastrom, ki v preprostem pravokotnem profilu izstopa iz gladkega zidu. Motiv kroglice na podstavkih se v istem času (ok. 1925/26) v nekaj različicah pojavlja pri hradčanskih ureditvah, leta 1927 pa skoraj nespremenjen na ometani ograji okrog župnijskega vrta pri sv. Petru v Ljubljani. V nasprotju s prvim (Pengovovim) načrtom pa je dal arhitekt zahodni stadionski stranici vidnejši poudarek. Že jugozahodni vogal je poudaril s konkavnim vhodom in perforiranim nastavkom s petimi vrstami ločne opeke. Ta sklepa profilirana plošča nad kratkima zidanima slopoma s paroma kock s kroglicama. V osi zahodne stranice je potek zidu prekinil in novo višjo zidno črto umaknil v prostor Stadiona za širino vhodov, ki nastaneta med zidnima črtama na severni in južni strani vhodne partije z vrati med (zazidanima) okroglima oknomoma. Plečnika je v snovanju te kompozicije zanimala osamosvojena forma masivne povišane portalne stene. Spet je uporabil povišani perforirani pas, vendar tu z dvema vrstama ločne opeke in še te v dekorativnih skupinah v sredi med pilastroma. Konico severozahodnega vogala je rešil z zaobljenim zidom, motiv pa kronal s trojno kompozicijo kock s kroglicami in konicami. K prvi fazi stadionske zidave sodi seveda še postavitev spominkega stebra z vetrnico vetrov, ki je bil do pozidave glorieta edini višinski poudarek v kompoziciji celote. Nastala celota v prvi fazi torej razodeva modernega Plečnika, prvine, ki jih je uporabil, pa nosijo celo ožjo ekspresionistično slogovno oznako. To velja tako za oblikovanje vzhodne steberne lope kot za oblikovanje zidu z nekaj presenetljivimi motivi v sicer slikovito ritmiziranem zidu kot je konkavni vogalni vhod, povišana zahodna vhodna stena z "vrzelmi" stranskih vhodov ter zaobljeni koničasti vogal. Konice ozkih kovinskih stožcev nad kroglicami pa so naravnost klasičen ekspresionistični motiv časa. Izvedba je bila brezhibna; uporabljena gradiva dokaj kakovostna in tako so se vse opisane prvine iz prve faze ohranile do današnjih dni. So resda načete zaradi kasnejših posegov predvsem v zid na nekaj mestih in normalnega staranja toda njihova popolna rekonstrukcija ni v nobenem pogledu vprašljiva.

Zaradi zastoja v gradnji Stadiona po letu 1929 vse do leta 1935, potem zaradi programa, ki ga je na neki način vsilil v razmislek lastnikom Stadiona bližajoči se evharistični kongres, je prišlo do bistvenih sprememb tako v konceptu stadionske dispozicije kot v slogovnih prijemih, ki so dali končni pečat stadionski podobi. Očitno je, da so se tedaj dokončno odrekli dostopom na stadionsko areno po tunelih. Opustili so zamisel odprtega gledališča in lutkovnega gledališča v severozahodni konici Stadiona, odrekli godbenima paviljonoma v S-J stadionski osi, prav tako garderobam s telovadišči za nastopajoče v območju med areno in vzhodno obzidno stranico ter podzemnima dostopoma nanje. Del načrtovanega prvotnega programa naj bi prevzela zdaj povsem na novo zasnovana osrednja tribuna (glorieta) v osi zahodne stadionske sedežne krivine. Ta naj bi služila tako potrebam športa z manjšo telovadnico v pritličju, častnim gostom s ploščadjo v nadstropju (raven vrhnje terase, oziroma terena) pa hkrati glavnemu pokritemu oltarju za potrebe cerkvenih slovesnosti največjega ranga kot so se napovedovale z evharističnim kongresom junija 1935. Prav zaradi tega na novo vpeljanega programa je tako dobil Stadion v osrednji tribuni nov in odločilen višinski

poudarek na zahodni strani s tem pa kompozicijski monumentalni akcent ali novo estetsko zaokrožitev glavnega stadionskega dela torej arene s sedeži in tribuno. Le nekoliko poznejša pozidava obeh teras, ki na vzhodni strani zaključujeta severne oziroma južne stopničaste sedežne linije, je kompozicijsko podprla novo nastali kompozicijski red, funkcionalno pa zapolnjujeta programsko vrzel godbenih paviljonov, ter spet samo deloma potrebe po sanitarijah in garderobah za športnike. Za potrebe evharističnega kongresa so morali potemtakem še improvizirati s provizoričnimi objekti za prvo zdravniško pomoč (ambulance - 2 na Stadionu ob SZ delu obzidja in ob vhodu na vzhodni strani ter ena zunaj njega) in enako s sanitarijami (dvoje ob vhodnem zidu, ene zunaj ob JZ delu zidu).

Arhitektura velike tribune ali glorieta

Arhitekturni tip osrednje tribune je glorieta, stavba, ki omogoča poglede skozi stavbno jedro, ki se v našem primeru prilega zahodni stadionski krivini in ki mora s svojo transparentnostjo delovati lahko, ne sme zapirati pogledov in s svojo gmoto ne rušiti razmerij. V stadionsko brežino je arhitekt vdela rusticirani podstavek (v njem je manjša športna dvorana) z visokim vhodom v ravnini arene in s po štirimi ozkimi okni na vsaki strani. Nad podstavkom je urejena terasa v ravni vrhnje ravnine terase. V zadnjem delu jo zapira masiven zidan prostor v vidni opeki brez odprtih proti areni - te so samo z zadnje strani. Osrednja vrata vodijo na tribuno, stranska v manjše pisarne. Masivni zidani del obstopijo z zadnje strani štirje visoki dorski stebri brez kanelur; enaki so zvrščeni ob robu terase in ob pomoči dveh zidanih in ometanih stolpov vrh zidanega vložka nosijo široko ploskev vrhnje terase. V enem od stolpov je manjša pisarna, v drugem so nameščene stopnice, ki vodijo v spodnjo dvorano, oziroma na vrhnjo teraso. Izstop na terasi je zaščiten s posebnim betonskim zaslonom s poševno streho. V ometanem delu stolpa razsvetljujejo stopnišče dve okni. Med ta kvadrasta stolpiča pa je Plečnik presenetljivo namestil še kolonado s šestimi pari temnih toskanskih stebrov. V vrzelih med njimi je namestil prosto stoječe balustradne vložke (trije balustri med slopoma in preklado). Razširjeni motiv s 5 balustri med slopi v skupinah po tri, oziroma po dve je namestil ob robu spodnje terase med velikimi stebri in zidom. Balustri so enakega tipa kot oni, ki jih je Plečnik pred tem uporabil na stopnišču Vzajemne zavarovalnice (lesene) zatem pa še na Tromostovju. Gre za izpeljanko baročnih balustrov z močnimi odebelitvami v spodnjem delu in močno iztanjšanimi vratovi. V balustradi vrhnje terase (po 10 balustrov med slopi v osi velikih stebrov) so ti balustri obrnjeni in stoje bolj na redko, četudi so višji, tako da je dosežen lahkotni vtis zaključka. Provizorični podstavek, nekakšen izstopajoči balkon obdan z balustri ob robu in v osi vrhnje terase je bil prvotno podstavek velikega oltarnega križa pozneje pa je ostal brez prave funkcije in so nanj namestili provizorično stadionsko uro.

Stadionska tribuna je v Plečnikovem opusu objekt brez primere, četudi se veže na nekatere nove arhitekturne motivne sklope, značilne za Plečnikova trideseta leta. Rusticirani podstavek se veže na poznejše izvedbe rusticiranega dela Bežkove hiše v Kranju, podstavka Narodne in univerzitetne knjižnice v Ljubljani, spodnjega dela cerkve sv. Mihaela na Barju in dr. Vrhnji del glorieta z vrinjeno kolonado med stolpičema in v širši okvir stebrov, ki nosijo vrhnjo teraso pa je izjemen. Kljub nenavadni kompoziciji in gneči različnih višin in debelin plastičnih form, zlasti za poglede s hrbtne strani, pa v tribuni ni več najti takšnih oblik in sklopov, ki bi opravičevali zanje ožje ekspresionistično oznako, kot jo lahko nosi prva gradbena faza Stadionu. V njej gre prej za napoved Plečnikovega "klasicizma" tridesetih let, katerega najznačilnejši predstavniki so njegove Žale, Tržnice in zapornica na Ljubljani. Z glorieta je Plečnik dal Stadionu kot celoti historično in s tem simbolično označitev objekta, značaj nekakšne nadčasovnosti, ki bodi okvir za prireditve različnega značaja.

Mali tribuni ali godbena paviljona

Mali tribuni ali godbena paviljona sta torej v funkciji in podrejeni osrednji dominantni arhitekturne gloriете. Da gre za isto oblikovno misel kaže predvsem uporaba istih oblikovnih prvin, denimo balustrov v ograji terase, to pot po štirje med pilastroma obdanima s polbalustruma. Na stranico sicer kvadratne terase prideta po dve balustrni polji razen z vhodne, kjer manjkajoče balustrno polje pomeni vstop. Pritlični del paviljona je rusticiran. Vanj vodi po dvoje vrat v sanitarije. Sledi polica, ki deli pritličje od nadstropja z garderobami, na zunaj obdelano z gladkim ometom. Sredi fasadne ploskve je okenski pas s šestimi okni, ki jih delijo delilni slopi s polbalustri. V stiku s sedežnimi linijami obdajata paviljona rusticirani kamniti oblogi, ki se s tremi "stopnicami" spustita od spodnjega roba terase do dna arene. Z druge strani paviljonov potekajo betonske stopnice od ravni terase do dna srene s podestom v višini vhoda v garderobe in sicer tako, da je vrhnja linija stopnic za širino stopnic odmaknjena od paviljonov, od podesta pa stečejo v stiku z njegovo steno.

Sedeži

Sedežne linije potečejo od osrednje tribune najprej v simetričnih krivinah (te sestavlja po šest sedežnih skupin, ločenih s stopnicami). Od dna arene do vrha se zvrsti 10 sedežnih vrst, vsaka sedežna vrsta je betonski kvader, ki pušča za sedenje le ozek pas betona, medtem ko je med pokončno betonsko steno in sedežnim pasom pas zemlje, ki ustrezno pokrit s košeno travo prekinja monotonost betoniranih prvin sedišč. Ob ravnem delu je po osem sedežnih skupin; južno sedišče je za pol sedežne skupine daljše od severnega.

Z opisi para malih tribun in dokončanami vrstami sedišč na severni in južni strani stadionske arene smo segli v čas po prvem evharističnem kongresu leta 1935. Zgodaj poleti leta 1939 so organizirali že drugi evharistični kongres imenovani Evharistični kongres Kristusa Kralja. Arhivski podatki o tem, kaj je bilo storjenega na Stadionu do drugega kongresa in kaj po njem so zelo pičli, vendar je mogoče s precejšnjo verjetnostjo domnevati, da so med letoma 1935 in 1939 pozidali obe mali tribuni (godbena paviljona), dokončali obe sedišči in ju obdali z mrežno ograjo. Ta je potekala ob vsem zunanjem obodu arene, prečno potekajoče mreže pa so delile sedeže od stojišč na vzhodni strani (vrata mreži so bila postavljena ob obeh godbenih paviljonih na vzhodni strani) ter sedeže v stadionski krivini od sedežev v ravnih linijah. Posebna ograja je ograjevala stopnišče, potekajoče ob areni in posebna še priročno vadišče v severozahodnem delu stadiona. V tem območju so najverjetneje tik pred drugo svetovno vojno pozidali še nizek objekt trapeznega tlorisa, namenjen slačilnicam športnikov in sodnikov in upravnim prostorom stadiona, ki pa je spet zadostoval le za najnujnejše potrebe. Gre za simetrično zgradbo s pritličnima kriloma s po tremi horizontalnimi okni in povišanim delom nad odprtim prehodom. Ta del je krit z enokapnico, krili prav tako z enokapnico v vidnimi prvinami strešne konstrukcije, ki pa odvaja vodo k središču zgradbe. Oblikovno zgradba nosi nekatere po Plečniku povzete oblike pa hkrati aktualne funkcionalistične prvine (zlasti okna), tako, da jo sicer postavljamo v bližino Plečnikove šole, a bi ji le težka pripisali Plečnikovo ali Suhadolčev avtorstvo. Za časa prvega evharističnega kongresa so slavnostno ozračje na Stadionu dosegli s postavitvijo številnih mlajev; posebni mlaji so bili dodatno okrašeni z zastavami. Trajna prvina pa so bile na novo posajeni topoli ob robu terase v stiku s sedišči na severni, južni in zahodni strani. Linijo topolov so zasadili zunaj ob južnem zidu Stadionu. Prva funkcija osrednje tribune je bila torej pokriti oltar. Posebej za priložnost evharističnega kongresa so z ravni arene uredili na teraso tribune položno brežino na leseni konstrukciji. Vsa ta dela so opravili številni ljubljanski obrtniki, med katerimi velja posebej omeniti stavbenika osrednje tribune ali gloriете Justa Gabrijelčiča, katerega podjetje jezgradbo

pozidalo v neverjetnih 9 tednih/10/. Navedeni sestavek nazorno prikaže, kaj pomeni velika prireditev z množico vprašanj, ki jih je bilo treba reševati na Stadionu in v širšem mestnem okolju. Evharistični kongres z več kot 100.000 udeleženci na Stadionu je bil izjemen organizacijski uspeh Ljubljane pa hkrati izvrsten preskus delovanja Stadiona. Že v času priprav na kongres so nameravali pridobiti nekatere nujne objekte za funkcioniranje Stadiona tudi ob drugih priložnostih, vendar so jih morali žal preložiti na drugo priložnost. V nadškofijskem arhivu/11/ se je ohranil načrt iz leta 1937, ki ga je po vsej verjetnosti izdelal inž. Anton Suhadolc in ki pomeni svojevrstno analizo in rekapitulacijo nastalega za kongres in načrtovanega za bližnje časovno razdobje. Na načrtu so označena izvršena dela (kriti vhod in glorieta) ter neizvršena kot glavno poslopje (na vzhodni strani ob glavnem vhodu), kopališče (na mestu nekdanjega odprtega gledališča v SZ delu Stadiona), godbena hišica (sredina severnih sedišč), stranišča (v bližini izhoda v JZ vogalu in temu simetrično na severni strani. Označena so vsa na novo zasajena drevesa. Očitno je, da Suhadolčev seznam neizvršenih pozidav na Stadionu ni bil poglavitno vodilo pri nadaljevanju pozidavanja Stadiona. Očitno so opustili misel na plavalni bazen, na osrednje poslopje ob glavnem vhodu in na godbena paviljona sredi južne in severne stranice, deloma na sanitarije. Te so sicer uredili v obeh malih tribunah, vprašanje pa je ostalo vse do danes nerazrešeno. Namesto kopališča, oziroma bazena so se odločili za slačilnico za športnike, ki pa so jo imeli tedaj po vsej priliki za provizorij. Kljub temu so se želeli z njenimi formami prilagajati splošnemu značaju stadiona z gabaritom stavbe pa ne ogroziti drugih, dominantnejših prvin Stadiona.

Najbolj neizdelana je ostala vzhodna stran Stadiona. Urejeni sta bili dve položni brežini, ki sta v območju obeh malih tribun ali godbenih paviljonov vodili z gornje terase v areno. Ob severni brežini se je v brežino grobo urejenih stojišč (šlo je za razmeroma strmi gramozni nanos, na katerem se je počasi zaraščala trava) zajedal ravni tekaški odcep za starte sprintov na 100 m, 110 m z ovirami, ipd. Tak je Stadion doživel vojne čase in še vrsto povojnih let. Kljub temu, da ni bil povsem končan, saj so manjkale številne naravnost vitalne sestavine stadionskega kompleksa, je pa celota v oblikovnem smislu že kazala precej zaokroženo podobo. Govorimo lahko o dveh sklenjenih kompozicijskih obročih. Starejšega, ekspresionističnega, označenega za zunanjega, sestavljajo vhodna arkadna lopa na vzhodni strani, stadionski zid z zahodnim povišanim vhodnim zidom in JZ vhomom ter spominski stebrom v bližini zaloma zidu na južni strani, notranjega klasicističnega pa osrednja tribuna na zahodni strani, sedežne linije z obema malima tribunama, ter oval arene s tekališči, površinami za druge atletske discipline in osrednjim nogometnim igriščem, ki je bilo sprva nasuto z žlindrastimi ugaski. V ta notranji kompozicijski sklop sodijo še ograjne mreže, ki delijo areno od prostorov za publiko in te prostore, oziroma območja med seboj. Med obema obročema najdemo manjše infrastrukturne objekte (slačilnico) in predvsem zasajene drevesne vrste. Oba kompozicijska sklopa z vmesnim prostorom tvorita organsko celoto, najbolj kvalitetno, izvirno in po avtorju arhitektu Plečniku kontrolirano izvedbo, ki ima zategadelj zrazite in jasno opredeljive spomeniške lastnosti. Te je potrebno razen z izjemo obstoječe slačilnice brezpogojno ščititi in spoštovati pri vsakršnih posegih na Stadionu.

Toda čeprav je Plečnik kazal ves čas zidave živo zanimanje za Stadion, spremlja hkrati zidavo tega objekta nehotena, vendar vztrajno, stalno navzoča nedokončanost, vtis improvizacije, o čemer so dolgo časa, tudi še po vojni spričevali zasilni leseni objekti, oziroma tribune. Taka zasilna tribuna z enokapno streho je stala sredi sedišč na severni strani Stadiona, zasilna baraka ob severnem zidu med malo severno tribuno in vhomom na Stadion v SV vogalu. Skratka, povojna usoda Stadiona je v kar največji meri temeljila na predvojnem improviziranju, ki pa v resnici ni bila toliko stvar stalnega pomanjkanja denarja Zadruga Staion kot nezanimanja oblasti, mestnih in banovinskih, ki v

Stadionu niso nikoli videli enega osrednjih nacionalnih pomembnih objektov niti ob takšnih priložnostih ne kot sta bila evharistična kongresa, ki sta pritegnila na Stadion nad 100.000 obiskovalcev. Povojno ignoriranje oblasti problemov nedokončanega Stadiona, četudi je nosil zveneče ime Centralni Stadion, vztrajno prelaganje odgovornosti zanj na uprave športnih klubov, ki so imeli na Stadionu domicil, gradbenemu podjetju, ki se pojavi kot pokrovitelj teh klubov, zamujanje pri snovanju celotne športne infrastrukture v Ljubljani zadnjih trideset let, kar bi morale Stadionu najpoprej odvzeti breme osrednjega športnega objekta v Ljubljani, ter najti nove objekte za vrhunske dejavnosti in tiste športe, ki pritegujejo množice obiskovalcev (nad 30.000), ter v njihovem okviru naposled dati Stadionu novo funkcijo, ki jo more opravljati v svojih historičnih razsežnostih z novo, vendar nevidno dodano infrastrukturo. Za vse to ni bilo nikoli zanimanja in zato se ni čuditi, da je predvsem po vojni Stadion doživljal dva uničujoča vzporedno potekajoča procesa: dozidavanje in nameščanje novih prvin, brez povezave s starejšimi zasnovami in propadanje prvotnih izvornih objektov in opreme Stadiona. Oglejmo si pogloblitve momente v tem procesu.

Povojno dogajanje

Nogometni klub SCT Olimpija, ki danes gostuje v prostorih Stadiona in upravlja z objektom, je naslednik Nogometnega kluba Olimpije. Ta nosi svoje ime od leta 1962, potem ko so se nogometaši nogometnega kluba Triglav ponovno uvrstili v drugo (zvezno) nogometno ligo. Ime Triglav je imel klub le eno sezono. Od leta 1950 do 1960 se je nogometni klub imenoval Odred, ki je bil naslednik nogometnega kluba Enotnost. Ta pa je nastal že konec leta 1945 z združitvijo športnega društva Udarnik in športnega društva Svoboda-Tabor. Leta 1947 so nogometaši Enotnosti prvič nastopili z novim imenom. Večjih nogometnih uspehov Enotnost ni dosegla. Več ambicij je bilo z Odredom, ki je leta 1953 nastopal v prvi zvezni nogometni ligi tedanje Jugoslavije vendar se v prvi ligi ni obdržal. Olimpija je prišla v prvo ligo šele leta 1965 in bila v njej 19 sezon, to je do leta 1984, potem je izpadla in se ponovno pojavila v njej v sezoni 1989/90/12/. Od osamosvojitve Slovenije je Olimpija državni nogometni prvak in nastopa tudi v mednarodnih nogometnih pokalih. Ta kratki historiat govori o potencialno zanimivi dejavnosti, ki se je odvijala več kot 45 let na Stadionu po vojni in se še odvija, ki je privabljala občasno tudi veliko gledalcev na Stadion (posebno ob mednarodnih nogometnih in atletskih prireditvah). Na Stadionu so se občasno vršile tudi konjeniške prireditve, nastopi gasilcev in dresiranih psov, pasje razstave ipd. Toda osrednja dejavnost na Stadionu je bil nogomet, atletika in druge omenjene dejavnosti so mu bile podrejene.

Posebno poglavje je upravljanje s Stadionom. Od druge svetovne vojne vse do zdaj Stadion ni imel učinkovite in strokovne uprave, kaj šele uprave, ki bi videla v Stadionu kaj več kot prostor za svojo dejavnost. Zanja to ni bil prostor, ki bi ga kazalo smiselno in načrtovano dopolnjevati, marveč nekakšno nujno in v vseh pogledih zastarelo zlo, ki ga kaže le toliko vzdrževati in opremljati, da ga sanitarna ali kakšna druga inšpekcija ne zapre. Prav nazadnje se je klubska uprava v težnji po izrabi prostorov tudi v času, ko ni športnih prireditev, oziroma v težnji po pridobivanju klientov in dodatnega zaslužka iz gostinske dejavnosti, odločila za oddajo provozoričnih prostorov v območju med prvotnim objektom slačilnice in zahodnim vhodom. Iz tega zametka se je v nekaj letih razvil kar kompleks improviziranih prostorov gostišča "Pri Jovotu", ki je pomenil zadnji udarec v procesu vztrajnega propadanja in razvrednotenja Stadiona. Šlo je za popolno prevlado komercializacije in hkrati popolno izgubo slehernega merila kulturnosti. In če si je že klubska uprava dovolila takšno raven ravnanja z objektom, ki je bil družbena lastnina, si ne občinske ne mestne oblasti kaj takega ne bi smele privoščiti. Ob ponovnih in ponovnih neprimernih posegih klubske uprave v gradbeno strukturo in v sam prostor Stadiona, bi morale oblasti Stadion že davno zapreti in

odreči gostoljubnost takšnim uprav- ljalcem. Toda te moči nihče do danes ni zmožel in zato je podoba današnjega Stadiona tako do kraja razvrednotena; gre skratka za najbolj zanemarjen in najbolj prizadet spomenik iz Plečnikove roke in morda najbolj ogrožen spomenik najvišjega nacionalnega ranga v Ljubljani sploh. Oglejmo si torej pogloblitve momente v povojnem procesu napačnih posegov v Stadion in njegove devastacije.

Za potrebe nogometnih tekem so kaj kmalu po letu 1945 namestili na osrednji nastavek na terasi glavne tribune (kjer je za evharistične kongrese stal križ) uro (ki so jo pomikali na roke) in simetrično ob njej stojali za prikazovanje rezultatov tekme. Vse je bilo izdelano iz lesa in prekrito s trešno lepenko. Tudi novejši posodobljeni sistem z uro in displejem ter pospremljen z reklamnimi napisi in tablami v načelu ni izboljšal položaja, samo še bolj je zabrisal izvirno Plečnikovo arhitekturo gloriote. Bistveno dopolnitev je doživel Stadion ob koncu petdesetih let, ko so se odločili za ureditev vzhodne brežine (stojišča). Napravili so betonsko sedišče v loku med brežinama, ki vodita od SV in JV vhoda k areni. Tedaj so z betonskim koritom trdno definirali startni prostor atletske steze na severni strani novih sedišč, medtem ko je brežina med novimi sedišči in malo tribuno na južni strani ostala nedefinirana. Uredili so 8 skupin sedišč, ki upoštevajo Plečnikovo višinsko delitev, ne pa tudi njegovega strukturiranja sediščne stopnice. Plečnik iz pretežno estetskih razlogov pušča za sedežno ravnino pas zemlje oziroma trave, nova sedišča te misli ne upoštevajo več in so zato sediščne ploskve v celoti betonske. Skupina sedežev v osi arene je nekoliko širša od ostalih, polja pa so kot pri Plečniku deljena s stopnišči, ki vodijo od roba terase do dna sedišč. Po tem posegu, so se prizadevanja v zvezi s Stadionom za dalj časa ustalila. Stadion je še naprej propadal. Za posamične potrebe (denimo prigrizek in pijačo za čas tekme) so tu in tam rešili vprašanje z začasno barako. Taki sta stali dolgo časa ob severozahodnem in jugozahodnem delu obzidja. Po letu 1973, ko so plastični kioski po sistemu K 67 avtorja Saša Machtiga prišli v množično proizvodnjo, so tovrstne probleme reševali kar z njimi. Tako so še danes na stadionu prehrambeni plastični kioski ob vzhodnem zidu (enojni in nekoliko južneje dvojni kiosk zelene barve). Z osmimi takšnimi kioski v liniji nad južnim sediščem in enim vrh njih so "začasno" rešili vprašanja kabin in športne reporterje in za televizijsko snemanje. Ta "začasna" rešitev ima svojo "začasno" kontinuiteto, saj je poprej na tem mestu stala improvizirana ploščad, namenjena televizijskim kameram in reporterjem. Ob južnem zidu najdemo še zamreženo instalacijsko omarico v območju spominskega stebra, dvojni prehrambeni kiosk v stiku južnega in zahodnega zidu in še enega v območju med severno sedežno krivino (ob tribuni) in priročnim vadiščem. Ob neki večji nogometni prireditvi pred dvema letoma so prav tako iz nenadnih potreb, ko so pričakovali večje število gledalcev in pa zaradi mogočih pripomb mednarodnih forumov, ki odločajo o primernosti stadionov za tekme najvišjega ranga, postavili dvojne sanitarije ob južnem zidu blizu vhoda v JZ vogalu, druge ob severnem zidu v osi stika krivine in ravnih sedišč. Gre za preprosta kvadrata provizorija s po dvoje vrat.

Nekoliko sistematičneje so se začeli lotevati stadionskih problemov po letu 1966, ko so vprašanja razvoja športa in športnih objektov vnesli v srednjeročni program razvoja Ljubljane (na republiško raven problematika žal ni segla). Telesnokulturna skupnost je na pobudo kluba Olimpije sprožila pobudo za izdelavo kompleksnega programa sanacije ob hkratni pobudi za pozidavo novega velikega stadiona v Ljubljani v območju današnjega hipodroma, oziroma gramoznic v njegovi neposredni bližini. Plečnikov Stadion bi se prekvalificiral v atletski center Ljubljane, nogometni klub Olimpija pa bi se preselil na novo načrtovani centralni stadion ob Savi/13/. Toda vsi ti naporji so rodili predvsem en uspeh, če je temu sploh moč tako reči, novo stadionsko razsvetljavo z reflektorji na visokih kovinskih konstrukcijah. Ta poseg, zaradi katerega je bilo treba podreti del južnega obzidja (jugozahodni del južnega zidu), da bi

dobili dovolj veliko vrzel za vnos konstrukcij na Stadion, je povsem spremenil razmerja na Stadionu. Plečnikova glorieta ni več stadionska dominanta, marveč se sama, da o drugih drobnejših in nižjih prvinah na Stadionu sploh ne govorimo, izgubi spričo višine in optične vplivnosti kovinskih konstrukcij in žarometov, naj so ti prižgani ali ne. Štiri svetlobne stolpe visoke okrog 40 m so namestili kar mogoče blizu sedišč in sicer obrnjene diagonalno proti središču arene. Tako stojita vzhodna reflektorja v območju vstopa na brežino, ki vodi v areno (JV), oziroma v osi severnih sedišč in betonskega korita startne ploskve, zahodna pa v neposredni bližini JZ vhoda na Stadion, oziroma v osi severozahodne krivine. Razsvetljava je seveda terjala še dodatne infrastrukturne objekte, kovinske omarice in podobno, poleg vsega pa še veliki transformator ob severnem zidu, ki je s svojo lamelno konstrukcijo, rešetkastimi polnili in zlasti z gabaritom, ki sega znatno čez višino obzidja, dodatni tujek na Stadionu. Električna razsvetljava Stadiona je začela delovati 9. maja 1978. Poleg poškodb, ki jih je povzročilo transportiranje jeklenih konstrukcij na Stadion v zvezi z razsvetljava (vrzeli seveda niso enako kvalitativno pozidali in ta del zidu še hitreje propada ko drugi deli) so približno v istem času napravili v južnem zidu še 4 nove vhode (2 ob vzhodnem, 2 ob zahodnem vogalu) ter dva nova kvadrasta objekta za blagajne s po dvema oknom. Če so se hoteli z okni in okvirji približati Plečnikovim rešitvam prodajnih okenc, pa kubusi blagajn ob zidu segajo čez raven vrhnje preklade ograje. Že pred tem so nadomestili vsa izvirna vrata na Stadion iz Plečnikovih časov - šlo je za masivna lesena vrata, ki so bila v vzhodnih vhodih dvojna, v jugozahodnem in v stranskih vrzelih enokrakna, v zahodnem osrednjem portalu spet dvojna kovinska in transparentna brez vsakršnih oblikovnih vrednosti. Tudi kovinske ograje pred blagajnami so novejšega izvora. Vse prvotne mreže, ki so delile prostor nastopajočih od gledalcev in sedežne skupine med seboj so povsod zamenjali z ograjami slabše oblikovne kakovosti, v območju velike tribune so prostor z mrežami dodatno razdelili še na manjše enote, resnica pa je, da so novejše močnejše, priostrene in boljše preprečujejo mogoče vdore gledalcev na igrišče. Med novejše posege, ki so dodatno zarezali v že tako močno načeto estetsko strukturo Stadiona, sodi pozidava posebnega objekta z delavnicami, garažami, malo telovadnico, sejno sobo in pisarnami v območju startne ravnine in neposrednem stiku s stopniščem ob SV godbenem paviljonu, oziroma mali tribuni. Objekt se je kot masiven kvader vrinil v brežino, vendar je s svojo strukturo segel nad nivo stadionske vrhnje trase, tako da so morali štiri svetlobne jaške, krite s kupolami iz stekla pleksi posebej ograditi z železno ograjo, kakršno sicer najdemo povsod na Stadionu. Objekt se je želel s po dvema skupinama štirih oken oblikovno nekoliko približati arhitekturi male tribune, vendar brez ustreznega uspeha. Objekt v tem območju deluje kot popoln tujek, čeravno mu uporabnosti ne gre povsem odreči.

V območju priročnega vadišča pred staro slačilnico v severozahodni konici Stadiona so za vadbene potrebe v dolžini kakih 30 m zabetonirali del obzidja (zaradi stelov z žogo v zid se je ta začel močno kršiti), nad tem delom pa razpeli kovinsko mrežo, ki preprečuje, da bi žoge letele čez zid. za to konstrukcijo so dodatno vrh ograje zabetonirali drogove v betonske kocke ob obstoječih kockah s krogli in tako povsem razvrednotili estetski učinek tega dela zidu.

Prav posebno razvrednotenje so na Stadionu uspeli doseči z namestitvijo gostišča v območje med staro slačilnico in severnim delom zahodnega stadionskega vhoda. Splet provizorijev, kot so odprte lope, avtomobilske prikolice, leseni zasloni, odprt žar, točilna miza in podobno, ki je seveda privabljal svojevrstno klientelo, je pač najnižja točka nekulturnosti, prostorske devastacije in odraz svojevrstne družbene in oblastne brezbriznosti, kakršno si je težko zamisliti v mnogo manj civiliziranih okoljih, kot se šteje, da je ljubljansko. Da pa pojav gostišča "Pri Jovotu" ni bil naključna nerodnost klubske uprave, ki je sploh dovolila, postaviti

tak objekt in potem, ko se je gnezdo provizorijev začelo širiti, ni bila sposobna gostinca pognati s Stadiona, se vidi tudi po drugi podobni znamenitosti zunaj stadionskega obzidja, v skupku provizorijev okrepčevalnice Tomato ob jugovzhodnem delu Stadiona skorajda v samem križišču Dunajske in Samove ceste. Tudi tam oblast ni bila sposobna po svoji hudi napaki, ko je sploh dovolila, da so se objekti te vrste sploh znašli tamkaj, odpraviti lokale z najemniki vred od tam. Tako pa je nastal najpoprej aluminijski kiosk, ki se je razširil, se podvojil, "gostinec" pa je potem segel s stoli in mizami v prostor pred kioski, skladišče pa si je uredil v prostoru med kioski in stadionskim zidom. Ves ta nered v tem delu zunaj Stadiona pa sklepa še skupina infrastrukturnih objektov, kot so telefonska govornica in kar dve omarici za potrebe semaforjev v križišču. Manjše vidne poškodbe stadionskih objektov kot namestitvev brežin za invalide na ploščad malih tribun ali namestitvev nadstreškov za rezervne igralce ob nogometnem igrišču, spričo tega kar zbledijo.

Še sklepna beseda k povojni dejavnosti na Stadionu. Razen deloma uspele pozidave stojišč ob vzhodni stadionski strani arene, so bili vsi drugi posegi na Stadionu bodisi čista improvizacija (barake, prehrambeni kioski, reporterski kioski, sanitarije) bodisi so pomenili strukturno in estetsko devastacijo Stadiona (rušenje in prebijanje zidu, namestitvev reflektorjev, namestitvev transformatorja, pozidava dodatnega objekta v SV delu stadiona, betoniranje zidu in namestitvev mreže nad zidom, bodisi popolna kulturna devastacija Stadiona (oba gostinska objekta na Stadionu, oziroma zunaj njega). Če k temu dodamo še brezbrižnost spričo staranja in propadanja Stadiona (zidu, stebrišča, gloriote, spominskega stebra idr., ki je predvsem posledica družbene (oblastne) brezbrižnosti, potem je podoba opustošenja in propada na dlani.

V zadnjem času, odkar ima Nogometni klub Olimpija svojega pokrovitelja gradbeno podjetje SCT, so se spet začele nekatere nove pobude v zvezi z ureditvijo in posodobitvijo Stadiona. Gre za nameravano pozidavo novih objektov na mestu stare slačilnice v severozahodni konici Stadiona in za morebitno prekritje sedežev, oboje po projektih arhitekta Aleksandra Peršina.

Opombe:

1. Boris LESKOVEC, Raziskava razvoja telesnokulturnih objektov na Slovenskem; doktorska disertacija, tipkopolis, Ljubljana 1991, str. 97 in nasl.
2. France PERNIŠEK, Zgodovina slovenskega Orla, Buenos Aires 1989, str. 74 in nasl.
3. prav tam.
4. Peter KREČIČ, Plečnik in jaz; Plečnikova pisma Antonu Suhadolcu; Suhadolčevi spomini na Plečnika, Trst 1985, str. 43, 45 - 46, 179.
5. Iz ljubljanske šole za arhitekturo, Ljubljana 1925, str. 30, 31. Prvi stadion na slovanskem jugu bo stal v naši slovenski Ljubljani in ga pridno grade, Ilustrirani Slovenec št. 8, 21. 2. 1926, str. 62.
6. Graditev orlovskega stadiona, Mladost št. 8, 1923, str. 120 - 122.
7. Plečnik in jaz, nav. delo, str. 45 - 46.
8. prav tam.
9. Ilustrirani Slovenec, nav. delo.
10. Evharistični kongres, Ljubljana MCMXXXV, str. 90 - 102 s prilogami.
11. Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Evharistični kongres, fasc. 71.
12. Olimpija - prvoligaš, Ljubljana 1989.
13. Janez Aljančič s sodelavci, Program sanacije Centralnega stadiona v Ljubljani, Ljubljana 1978 z grafičnimi prilogami.

2. Ocena stanja objektov na na Stadionu in njegovi neposredni okolici

Stebrišče, obzidje, vhodi, spominski steber

Stadionsko stebrišče pomeni v celoti obzidja poseben, pokrit prostor, ki je dobil s stebriščem s 26 dorskimi stebri (brez kanelur) z valjastimi nakladami nad njimi in s kar 5 vhodi posebno slovesen značaj. Ob tem je treba omeniti, da ima tu Dunajska cesta komaj opazen padec proti jugu, tako da se vsak steber po dimenzijah nekoliko razlikuje od drugega. Plečnik sam se je zavedal pomena tega prostora in je zato Suhadolcu v pismu zabičal/*/, da mora biti vhodna stena pozidana brezhibno. Zaradi pojavljajočih se grafitov na povišani gladki steni nad zidanim delom, pa tudi na zidnem delu, so cel ta zid večkrat prebelili, opeko pa pobarvali z rdečo barvo. Struktura zidu se je zato zbrisala. Stebri so bili nedolgo tega strokovno očiščeni, obnovljeno strešno ogredje in streha iz pocinkane pločevine. To je trenutno najbolje vzdrževani del Stadiona. Ob tem je treba vedeti, da tla stebrišča prvotno niso bila tlakovana, šele mnogo pozneje so jih zalili z asfaltom. Stik asfalta z dorskimi stebri, ki zahtevajo brezhibno ravnino, ni najboljši, v prihodnosti bi kazalo misliti na zamenjavo. Omenili smo, da so pred desetletji zamenjali prvotna vrata na Stadion s kovinskimi. Ta v estetskem pogledu ne ustrezajo. Neustrezne so kovinske ograje pred blagajnami in pred vhodi, prav tako vsa svetila (sedem), ki so jih namestili pred nekaj leti na vhodno steno. Časopisni kiosk pod streho ob SV vhodu na Stadion pod stebrišče ne sodi. Reklamni napisi nad streho stebrišča so prav tako moteči in morajo proč. Severni in južni zid s severne oziroma južne strani kar vstopita v prostor stebrišča in ga zaključujeta s pilastrom, kroglo na kocki in stožčasto konico. Ta motiv krogel na pilastrih se na severni strani zvrsti do obzidne konice, kjer se motiv krogel na kockah zgosti s 4 krogli na podstavkih. Zid je vsepovsod že načet, malta odpada iz fug, opeke manjkajo ali pa so bile nalašč odstranjene. Kovinske konice so malone povsod že odnesli, ponekod manjkajo krogle, ponekod celo njihovi podstavki. Pogoste so vrzeli v pasu z ločno opeko. V bližini krivine se pojavi v zidu z notranje strani "plomba" na zidu betonska preklada brez ločne opeke. v dolžini kakih 40-50 m so za visoko mrežo zabetonirali ob prvotnih kockah s krogli še dodatne kocke. Severozahodni del zidu je poraščen s popenjalko. Zahodni del zidu ob vodovodni ceti je deloma popisan z grafiti, v severnem delu blizu vhodov je moker, domnevno od zamakanja z objektov gostišča, saj se gostišče s streho naslanja na preklado obzidja. Konice nad krogli so v tem pasu zvečine ohranjene. Zahodni vhodi so razmeroma dobro ohranjeni. Zahodna povišana vhodna stena je razmeroma dobro ohranjena, seveda na gosto popisana z grafiti. Kovinska vrata in svetila so neustrezna, prav tako izveski nad vrati kot Centralni stadion in izvesek gostišča pri Jovotu. Neprimerne so kovinske ograje ob vhodih. V znatno slabšem stanju je južnejši del obzidja te zahodne stranice. Zid se kruši, krogle so dosledno brez konic, vrh tega se zid nagiblje navznoter, kar se bolje vidi iz notranje strani stadiona. V slabem gradbenem stanju je nadalje vbokli jugozahodni, še originalni Plečnikov vhod na Stadion. Tako betonski kot opečni deli se krušijo, v vrhnjem portalnem nastavku manjka ločna opeka.

Južni zid je utrpel največ poškodb. Vanj so prebili 4 nove vhode in uredili po dvoje blagajn na način, ki je v celoti škodoval: nad okenci se zid kruši, malta izpada, blagajne segajo z vrhnjim robom nad preklado zidu. V bližini zaloma se je zid nagnil navzven, tu je zlomljena vrhnja preklada. Posebno poškodbo pomeni pred leti narejena vrzel (podrli so tri polja s pilastri vred) vrzel pa izjemno nekvalitetno pozidali. Tudi ta del zidu je mestoma popisan, ponekod manjkajo krogle in podstavki. Prostor med zidom in vrsto topolov, ki spremljajo obzidno črto je zanemarjen, nečiščen, veje in listje gnijejo tam že leta.

V podobnem stanju, kot je stadionski zid, je tudi spominski steber z vetrnico smeri neba. Tako njegov visoki podstavek kot sam steber s kovinskim zaključkom vetrnico ni bil nikoli, odkar stoji, deležen kakršnekoli skrbi, zaščite ipd. Ker ni imel nobene določene funkcije, mu je bilo vsaj prihranjeno poznejše poseganje vanj, tako da je vprašanje prenove tu jasno in ne zahteva predhodnega ali kakršnega drugačnega čiščenja.

Velika tribuna, sedeži, stopnišča, mali tribuni, brežina

Priznati je treba, da se je upravljalec Stadiona v zadnjih nekaj letih prizadeval vsaj nekatere spomeniško najbolj občutljive prvine na Stadionu obnoviti. V tem pogledu smo mogli nekaj spodbudnejših besed nameniti prenovi vhodnega stebrišča in ostrešja. Nekaj jih zasluži tudi glavna tribuna ali glorieta. Upravljalec je poskrbel za obnovo in oplesk velikih stebrov, ki nosijo vrhno teraso, prav tako so obelili zidane dele gloriete, ki so bili tudi izvorno obeljeni in opleskali z opečno rdečo barvo dele, ki so bili prvotno mišljeni brez opleska in so učinkovali z lepo zidano strukturo in barvo neometane opeke. Tu gre za spodnji zidani pas, ki nosi vrinjeno stebrišče. Ta je bil obdelan z vidno opeko tako na obeh daljših stranicah zunaj in znotraj tribune in na obeh krajših, to je na severni in južni strani. Ta del je optična in strukturna vez med obzidjem in notranjim delom. Oplesk z rdečo barvo seveda ni bil primeren, prav tako ne namestitev kroglastih svetil v kot tribune. Neprimerna je bila nadalje namestitev kovinskih mrež na velika okna rusticiranega podstavka v pritličju (8 visokih oken, ki gledajo v areno). V razmeroma obsežni prostor pod streho tribune so za potrebe častnih gostov namestili 5 vrst plastičnih sedežev na stopničaste lesene podije, ločene med seboj s tremi koridorji. Konstrukcija s sedeži je seveda ena tipičnih stadionskih improvizacij, ki rešuje neko trenutno vprašanje, se pa ne meni za lastnosti objekta, v katerem se je znašla. Izvirni deli tribune, kot so stebri, balustri tako velikega kot vrinjenega stebrišča niso utrpeli večjih poškodb. Še najslabše je z balustrado na vrhnji terasi, ki bi jo kazalo ob priložnosti v celoti zamenjati. Notranjščine tribune vrhnjega dela s pisarnami in sanitarijami so doživele nekaj sprememb, ki zunanjšega videza niso okrnile in tudi posegi zvečine niso bili taki, da ne bi omogočali razmeroma hitre obnovitve v prvotno stanje. Enako velja za stopnišče, ki v severnem delu tribune veže nadstropja. Gre za razmeroma ozko stopnišče, kar utesnjeno, ki pa nosi Plečnikov pečat in zato ni povsem brez likovnih kvalitiet. Zdaj je mestoma založeno z različno opremo in zahteva seveda popolno izčiščenje.

Še največ sprememb je doživel spodnji prostor v rusticiranem podstavku tribune, prvotno namenjen manjši telovadnici. Spet so bile tu potrebe nogometašev, ki so v trenutku, ko je postal stari objekt s slačilnicami premajhen in tudi drugače neustrezen, povsem preuredili to dvorano v dve slačilnici s sanitarijami in tuši za dve moštvi, prostore za sodnike, zdravniške in terapevtske ekipe, tako da so povsem zabrisali prvotno konstrukcijsko zanimivo kompozicijo z loki, dozidale nove predelne stene, vse pa obdali z modernimi materiali ali deli opreme, kot so tapison na stopniščih in hodnikih, gumijasta tla v slačilnicah, keramične ploščice ipd. v značilni manirivečnih stadionskih improvizacij brez vsakršnega premisleka.

Izvirni deli sedežev z obema malima tribunama in vmesnimi stopnišči je razmeroma dobro ohranjen, morda sploh najbolje ohranjeni del izvirnih struktur na Stadionu sploh. Stopnišča in sedežne površine se ne krušijo, razen na nekaj mestih, tako da je v precej slabšem stanju vzhodni sedežni del, ki je bil urejen dvajset let po Plečnikovem. Južno sedišče je doživelo s plastičnimi kabinami za novinarje in vrhno televizijsko kabino najhujši poseg v estetskem pogledu, medtem ko sama odstranitev tega popolnega tujka najbrž ne bi pomenila večjih težav. Kakšno škodo je povzročil na samem objektu, se bo dalo oceniti po odstranitvi. Obe

mali tribuni služita v spodnjem delu za sanitarije, v nadstropnem za manjše garderobe. Dvig standarda v sanitarijah je bil dobrodošel, prav tako v garderobah, za katere opremo sicer velja enaka ocena kot za investicije na veliki tribuni: neprimerne improvizacije. Obe vrhnji balustradi sta podobno kot balustrada na veliki tribuni načeti od vremenskih sprememb in jih prav tako kaže ob priliki v celoti obnoviti.

Iz Plečnikovih časov je ostala samo brežina na južni strani, ki vodi v areno. Ta že prvotno ni bila jasno oblikovno definirana in tako čaka dokončne ureditve vse do danes. Severno brežino je uknil novi, deloma vkopani objekt ob severni mali tribuni, ki je zaradi plastičnih kupol nad svetlobnimi jaški in ograditvijo le-teh povsem spremenil videz območja severne male tribune, žal v povsem napačni in nezaželeni smeri. Vse prvotne ograje, ki so delile areno od sedišč in stojišč, ter posamezne sektorje med seboj, so nadomestili z novimi, čvrstejšimi toda oblikovno manj zadovoljivimi. Nekatere ograje v območju velike tribune in stare slačilnice so postavili na novo, po trditvah klubske uprave iz varnostnih razlogov.

Med dvema kompozicijskima obročema

Med zunanjim kompozicijskim obročem (stadionsko obzidje, stebrišče in spominski steber) in notranjim (velika tribuna ali glorieta, prvotne sedežne linije z obema malima tribunama ali godbenima paviljonoma) je še nekaj izvirnih, oziroma prvotnih prvin: to so poslopje stare slačilnice, ostanki linije dreves in pa razmeroma obsežna površina ravnine gornje terase.

Staro poslopje slačilnic zavzema stebriščno površino severozahodne konice. Ugotovili smo, da je nastal še pred vojno, vendar ne kaže Plečnikovih oblikovnih potez; samo strešine nekoliko spominjajo na njegove prijeme. Objekt je v razmeroma dobrem gradbenem stanju, bil bi pa seveda potreben prenove, če bi se odločili, da ostane v tem prostoru. S svojo višino se podreja kompozicijskim vrednostim na Stadionu, s svojo lego pa prav gotovo onemogoča racionalnejšo izrabo zemljišča za nove potrebe, ki se pojavljajo v zvezi s stadionskimi športnimi in drugimi dejavnostmi.

Drevoredi

Drevoredi, linija topolov je bila zasajena v času 1. evharističnega kongresa leta 1935 in sicer v prostoru med sedežnimi linijami in ograjo na južni strani, ob obeh krivinah z vrzeljo ob veliki tribuni in ob sedežnih in zidom na severni strani. vrsta topolov je bila zasajena tudi ob južnem zidu na zunanji strani Stadiona. Tudi drevje je doživljalo na Stadionu enako usodo kot grajene prvine: nihče ga ni vzdrževal. Če je kakšno drvo propadlo, ga niso nadomestili. Severno drevesno linijo in velik del južne pa so preprosto posekali in je niso nadomestili. Drevesa so zvečine stara, kolikor jih še stoji, ponekod pa so zrasla nova povsem samorodno (v jugozahodnem delu Stadiona). Oceno možnosti njihovega preživetja v prihodnosti mora dati ustrezna stroka.

Ravnine vrhnje terase

Tem so vseskozi, tudi še v Plečnikovih časih posvečali malo pozornosti. Noben starejši načrt pa tudi poznejši ne govori o tem, kako bi bile urejene. Samo domenevamo lahko, da je Plečnik verjetno kar na mestu jasno razmejil linije pohodnih površin od ravnin, namenjenih za druge funkcije in da bi dopustil kakšno tlakovano obrobo, zasaditev s popenjalko, betonske obroče okrog drevesnih debel ipd. Te ravnine so zato še vedno peščene, v območju vzhodnega stebrišča komaj grobo zravnane, medtem ko so bile poti od vhodov proti sediščem in terase ob

sediščih posute z belim peskom. Tako je bil prvotnoobdelan tudi ves prostor v območju velike tribune.

Objekti novejšega izvora.

Gre predvsem za naslednje: stolpi za razsvetljavo, z infrastrukturnimi napravami (omaricami) in osrednjim transformatorjem, prehrabene kioske, sanitarije, kioske za novinarje vrh južnega sedišča, novo dozidane blagajniške kubuse v južnem zidu in za objekte gostinskega lokala med staro slačilnico in zahodnim zidom. Kovinski stolpi z reflektorji so po več kot desetletju lahko rečemo nevdzdrževanja že močno korodirali, prav tako kovinske omarice in druga spremljajoča infrastruktura. Betonski transformator je pokazal več odpornosti in ne kaže znakov propadanja. Prehrabeni kioski so razmeroma novi in v razmeroma dobrem stanju. Tudi sanitarije, ki so stare nekaj let, so vsaj na zunaj videti vzdrževane, medtem ko kažejo reporterske kabine znamenja propadanja in nevdzdrževanosti. Enako pozneje dozidani blagajniški kubusi.

Če povzamem oceno stanja celote se nam torej kaže naslednja slika: celotni objekt je bil dolga leta prepuščen na milost in nemilost neodgovornim klubskim upravam in šibki družbeni skrbi in kontroli. Zato so se procesi staranja in hkrati grobega poseganja v izvirno strukturo nemoteno nadaljevali. Ob tem je potekal še drug proces vnašanja novih in novih objektov na Stadion, ki so zvečine improvizirani in so služili reševanju trenutnih potreb. Oba procesa sta bila za Stadion uničujoča. Šele v novejšem času je klubska uprava posvetila nekaj več pozornosti izvirnim Stadionskim prvinam predvsem veliki tribuni in vzhodnemu stebrišču. Ti dve obnovi štejem za prispevek k preživetju Stadiona, vendar spet z vrsto zadržkov, saj prenova ni bila ne strokovna in ne dosledna.

* Opomba: Plečnik in jaz, nav. delo, str. 43

II. SMERNICE PRENOVE

Smernice prenove in prihodnjega ravnanja s Stadionom izhajajo iz ocene spomeniške vrednosti objekta in ocene stanja posameznih arhitekturnih prvin in celote. Ocena spomeniške vrednosti objekta je povsem nedvoumna, prvo poglavje te študije je govorilo o tem, da imamo opravka s spomenikom novejše slovenske arhitekture, ki kaže otipljive in kvalitetne znake umetniških prizadevanj arhitekta Jožeta Plečnika iz dveh stilno povsem določljivih razdobj njegovega opusa iz časa med vojnama (ekspresionizem, Plečnikov "klasicizem"), da gre med umetnikovimi deli tipološko za povsem izjemen, zunajserijski izdelek in da oboje skupaj daje osnovo za uvrstitev Stadiona med spomenike novejše slovenske arhitekture najvišjega ranga. V slovenskem spomeniškem patrimoniju preprosto ni primerljive stvaritve. V sklopu telesnokulturnih objektov iz razdobja med vojnama se po kakovosti lahko meri z njim le športno kopališče arhitekta Ivana Vurnika (1932), medtem ko med stadioni svojega in poznejšega časa, na Slovenskem nima prave vzporednice. Edini kvalitetnejši primer te zvrsti arhitekture, ki pa je mnogo mlajši, je stadion Branika v Ljudskem vrtu v Mariboru. Temeljno spoznanje te študije je, da je Stadion prvovrstni spomenik in zategadelj zahteva takšno ravnanje, kot pritiče prvorazrednim spomenikom ne glede na funkcijo, ki jo opravlja ali jo bo opravljal.

Ocena stanja delov in celote govori o alarmantnosti gradbenega stanja Stadiona, ki je posledica kar nekaj dejavnikov: neurejenega vprašanja lastništva, nesposobnosti in nekompetentnosti stadionske uprave in nerazčiščene vloge oblasti (države, mesta, občine) do tako ključnega objekta, kot je Stadion. Za uspešno prenovo in primerno prihodnje vzdrževanje Stadiona bo potrebno dognati vsa ta odprta vprašanja, ki zlasti po vojni niso bila nikoli do kraja razčiščena in so poglavitni krivec za nenehno propadanje gradbene strukture na Stadionu in napredujoče razvrednostenje stadionske prostorske celote. Uspešno prenovo in preživetje spomenika je torej mogoče pričakovati ob izpolnjenih pogojih kot:

1. opredelitev jasnih razmerij (oziroma obveznosti) države do spomenika in v nadaljevanju ohranitev vpliva oblasti (države, mesta, občine) na ravnanje s spomenikom potem, ko bo prenovljen.
2. od države (mesta, občine), ki mora tedaj vztrajati na zahtevi po kompetentni upravi Stadiona ne glede na to, komu bo pripadlo lastništvo Stadiona.
3. od dobro načrtovanih, strogo vodenih in od pristojnih spomeniških in inšpekcijskih služb kontroliranih postopkov obnove.

Učinkovita uprava je torej pomembnejša od tega, kdo bo na koncu procesa lastninjenja postal stadionski lastnik, čeprav ne podcenjujem odločilne vloge in interesa lastnika pri upravljanju (gospodarjenju) s Stadionom. Smernice prenove se torej ozirajo izključno na kvalitetnost spomenika in njegovo stanje; določila smernic veljajo splošno, ne glede na to, kdo bo stadionski lastnik in kakšen bo stadionski program v prihodnosti. Vsak lastnik in vsaka uprava ter vsi prihodnji stadionski programi morajo dosledno upoštevati tu navedena določila. Ali z drugimi besedami: na Stadionu je mogoče izvajati vsakršen program, ki je združljiv z obsegom in spomeniško sklenjenostjo objekta v sporočenem obsegu in razmerjih, kakšne je ustvaril Plečnik. Pri tem je treba ugotoviti, da se nekatere dejavnosti (nekatere športne panoge in prireditve) lažje prilagajajo stadionskim okvirom in značaju objekta kot druge in da bo treba pri njuni prihodnji redistribuciji funkcij športnih objektov v Ljubljani računati na

omejitve, ki izhajajo iz spomeniških lastnosti Stadiona. Ena izmed nespornih ugotovitev te študije je, da je pretežno ali skoraj izključno nogometni program Stadionu bolj škodoval kot pa prinašal koristi.

V prvem poglavju te študije je bilo ugotovljeno, kaj je izvirna umetniška kvaliteta Stadiona. To so vsi tisti arhitekturni elementi in sklopi, ki so nastali do leta 1941, ko je avtor Stadiona še živel; vse, kar je prišlo drugotnega na Stadion, bodisi kot trajne ali začasne prvine, so Stadion krnile in niti ene ni bilo, ki bi kaj prispevala k prvotni celoti in jo tako kvalitetno dopolnjevala. Spomeniškovarstvene smernice prenove Stadiona so obvezna konservatorska vodila, katerih cilj je ponovno vzpostaviti Stadion v takšno stanje, ki bo kolikor le mogoče blizu prvotni estetski izraznosti objekta aki jo celo izboljšalo. Zato so potrebni:

1. korenita in sistematična prenova prvotnih gradbenih struktur in arhitekturnih prvin obeh ugotovljenih zaokroženih stilnih celot (obzidje s pokritim stebriščem in spominskim stebrom, glorieta, severne in južne vrste sedežev z obema malima tribunama).
2. radikalno izčiščenje vseh drugotnih stadionskih prvin zlasti vsakovrstnih provizorijev z izjemo vzhodnih sedišč, ki naj se v procesu prenavljanja oblikovno korigirajo po zgledu prvotnih, Plečnikovih sedišč.
3. načrtno in po spomeniških merilih funkcionalno opremljanje ter dokončna ureditev in opremljanja Stadiona.

Vrstni red, torej najprej prenova, potem izčiščenje in na koncu dokončna ureditev upošteva trenutna lastniška in uporabnostna razmerja na Stadionu, dopušča postopno reševanje stadionske problematike in daje možnost sedanjim uporabnikom, da se v času prenove ali prilagodijo spomeniškim zahtevam glede podobe in rabe Stadiona ali najdejo za svojo dejavnost drug stadion.

1. Smernice prenove prvotnih gradbenih in arhitekturnih prvin: Obzidje, pokrito stebrišče, spominski steber

Cilj prenove je ureditev zgoraj naštetih prvin v prvotno stanje. Zato je potrebno v prvi fazi očistiti obzidje, pokrito stebrišče, spominski steber vseh drugotnih prvin. Pri obzidju gre za očiščenje zidov napisov, dozidanih prvin (novi kubusi blagajn), visoka mreža z novimi nosilci v JZ delu obzidja), popenjalk, odstranitev drugotnih vrat v obzidju in zamenjava vseh kovinskih vrat z ustrežnejšimi, izdelanimi po novem prenovitvenem načrtu, poprej usklajenem in sprejetem, ki mora sloneti na ugotovitvah in smernicah pričujočega elaborata. Nadalje je potrebno v zahodnem delu odstraniti svetila, pritrjena na obzidje ali stojijo v njegovi neposredni bližini in morebitne table z napisi in kovinske ograje pred vhodi. V pokritem stebrišču se prav tako odstrani vsa drugotna oprema: kovinske ograje pred blagajnami in vhodi, svetila, vsa kovinska vrata, ki se po potrebi nadomestijo z novimi po novem načrtu, odstrani se kiosk v SV delu Stadina pod stebriščem. Odstrani se nadalje asfalt pod stebriščem vse do skrajne črte strehe na V strani, tako da se očisti tudi prostor stebrne linije do stebriških podstavkov. Novi tlak, ki je lahko pod stebriščem tudi drugačen od asfaltiranega pločnika, mora biti urejen v ravnini, ki jo določa ravnina stebriških podstavkov (temelja). Klesani del stebrov mora biti v celoti viden do tal. Stebri se ponovno očistijo, ker so bili po nedavnem čiščenju spet popisani, polepljeni ipd. Vsi napisi s strehe stebrišča se odstranijo z nosilnimi konstrukcijami vred. Obnovi se sedežna linija pod stebriščem, odstranijo barvni sloji z opeke in vrhnjega zidu, tako da se opečna struktura povsem iščisti, po

potrebi zapolnijo vrzeli z ustreznimi gradivi. Opečni del ostane neobarvan. Mogoče jo je zaščititi z brezbarvnimi zaščitnimi premazi, ki omogočajo razmeroma lahko čiščenje grafitov. Linije vencev zidu vrhnjega dela se izčistijo, biti morajo povsem ravne in potem znova obeli vrhnji del zidu spet z možno zaščito ustreznih premazov. Enako pazljivo je treba obdelati hrbtno stran vhodnega zidu. Po potrebi se zamenjajo leseni deli stebrišča kot preklade, špirovci idr. seveda samo v prvotni obliki in kvaliteti.

Obnova obzidja pomeni ureditev celotne obzidne strukture do prvotnega stanja. Kjer se zid nagiba, kjer so zid prebijali in slabo pozidali vrzeli, je treba zid podreti in pozidati na novo. Če pa gradbeni strokovnjaki ugotovijo, da je zid v celotnem poteku že tako načrt, da ga ni mogoče učinkovito obnoviti ali pa da bi novo pozidani deli v vrzelih po videzu zelo odstopali od prvotnega, se mora zid v celoti pozidati na novo v prvotni obliki, kar pomeni pozidati opečni zid na natančno enak način, vključno z načinom polaganja opek in njihove vezave. Struktura zidu, ploska polja v razmerju s pilastri, višina, lega preklade, ločnih opek, druge preklade, zaključki na pilastrih s kvadri, krogli in kovinskimi stožci vse to mora biti natančen posnetek izvirnega zidu. Seveda dajem prednost ohranjanju kar le mogoče veliko prvotne zidne substance; zamenjava pride v poštev kot zadnji mogoči (legitimni) poseg, če drugi niso mogoči ali v cenovnem pogledu nerazumno dragi. Če je obnova zidu mogoča in cenovno smiselna, potem se zid sanira v vsem njegovem poteku, manjkajoči deli nadomestijo po obstoječih vzorcih, na novo urejena vrata pozidajo, izvorni vhodi naj dobijo nova vratna polnila po predhodnem sprejetem projektu. Ograje pred vhodi in blagajnami se po potrebi postavijo prav tako po predhodnem načrtu.

Enak sanacijski postopek ali popolna zamenjava velja tudi za prenovu spominskega stebra z vetrnico s stranmi neba. Pri prenovi stebra je treba posebno pozornost nameniti izvedbi entazisa stebra, to je pravilne ali klasične odebelitve in zožitve stebra, profilaciji kapitela in kovinskemu nastavku. Celotni steber in obzidje je mogoče zaščititi s sodobnimi, vendar brezbarvnimi in nelesketajočimi se zaščitnimi sredstvi.

Velika tribuna, sedišča, mali tribuni

Velika tribuna je, kot je mogoče razbrati iz ocene tranja, v dobrem gradbenem stanju, streha ne pušča, izstopajoči deli so zaščiteni z bakrenimi obrobami. Nedavna sicer hvalevredna prenova pa ni upoštevala strožjih spomeniških meril. Tako je opečni del opleskan, moral pa bi biti očiščen vse barve, tako da bi spregovorila sama neobarvana opečna struktura zidu. Notranje prezidave so nekoliko zabrisale prvotno prostorsko razporeditev najbolj temeljito v spodnji dvorani, kjer sta bili urejeni slačilnici s sanitarijami za dve moštvi, prostori za terapevte in zdravnika ipd. Ta del, ki ga je Plečnik opredelil z loki je treba povrniti v prvotno stanje. Mreže z oken je treba odstraniti. Novi program naj upošteva kvalitete notranje ureditve in se temu prilagaja (s tem je mišljena morebitna nova distribucija funkcij, ki zahtevajo določene pregraditve). Od predhodnega ureditvenega načrta se pričakuje, da bo velik del posvečen prav veliki tribuni. Stopnišče se izčisti, da bo povsem lahko prehodno od pritličja do vhoda na vrhno teraso. Na novo postavljeni plastični sedeži na lesenih podestih se odstranijo in namesto njih, če se pokaže potreba po njih uredijo novi po predhodnem ureditvenem načrtu. Ta naj zajame tudi obdelavo svetil tako v malem stebrišču kot na zunanjsčini velike tribune, saj naknadno urejena svetila krnijo videz tribune. Isto velja za električno napeljavo, ki ponekod poteka po vidnih delih sten in celo na fasadi. Sedanja stadionska namestitve ure in stojal za prikaz rezultata ni primerna. Tudi to vprašanje naj v podrobnostih reši prehodni ureditveni načrt. Od arhitekturnih prvin je potrebno pregledati ohranjenost najbolj izpostavljenih velikih stebrov, balustrov na vrhnji terasi ter na spodnji terasi. Po potrebi se

zamenjajo, prav tako po potrebi preklade in delilni piloni. Utrditi je treba balustrade v malem stebrišču.

Severno in južno sedišče s stopnišči naj se izčistita, razpoke in druge poškodbe kolikor le mogoče neopazno sanirajo. Glede delilnih ograj sem mnenja, da so bile prvotne po videzu boljše, ker so bile malo opazne, žal pa tudi manj varne. V tem pogledu bi kazalo stremeti za ograjo, ki bo preprostih transparentnih oblik kot prvotna, pa utrjena ali ojačana na mestih, kjer je to nujno (meja med igriščem in sedišči, meje med potmi športnikov in gledalcev ipd.). Mali tribuni sta v razmeroma dobrem gradbenem stanju, prenova sanitarij v pritličju in malih garderob v vmesni etaži čeprav nestrokovna (brez arhitektskega vodenja) na zunanji videz k sreči ni vplivala. Resnejši poškodbi sta nastali z ureditvijo brežin za invalide. Te je treba odstraniti in urediti nove po novem, oblikovanju stadionskih prvin prilagojenem načrtu. Balustrade je potrebno gradbeno pregledati, prav tako tlakovanje vrhnjih teras in jih po potrebi sanirati, oziroma povsem nadomestiti.

Kot že enkrat omenjeno bi kazalo vzhodno sedišče oblikovno približati Plečnikovemu načinu oblikovanja sedišč na severni in južni strani Stadiona. Ob eventualni izrabi prostora med tem sediščem in vztopnim stebriščem pod vstopno ravniyo, bi bila prava priložnost, da se dokončno uredi tudi to stopnišče, vsekakor ga je potrebno preoblikovati po Plečnikovem vzorcu, pri čemer kaže posvetiti posebno pozornost brežini (brežinama), ki vodi(ta) do arene. Čas je, da dobi(ta) ta(ti) prvina(i) stadiona dokončno arhitekturno oziroma hortikulturno formo, zdaj je na južni strani le nakazana, na severni pa je bila odpravljena s pozidavo novega objekta v območju startne atletske steze na severni strani.

Med zunanjim in notranjim kompozicijskim obročem

V tem območju se je dogodilo največ za Stadion usodnih strukturnih sprememb. Od prvotnih objektov je tu stara slačilnica v SZ delu stadiona sredi tako imenovane stadionske konice. Gre za skromen objekt, razmeroma dobro ohranjen, po višinskem gabaritu podrejen dominantni veliki tribune. Drug element so poti, oziroma urejene površine na ravni vstopa in na njih linije topolov. Te so bile zasajene ob prvem evharističnem kongresu, pa so jih pred nekaj leti odstranili, tako da najdemo nekaj posamičnih dreves le v JZ in Z delu Stadiona. Prvotna linija topolov med obzidjem in prvotnimi linijami sedežev je bila odstranjena. Od drevoredov je ostal javorjev drevored na vzhodni strani pred stebriščem na Dunajski cesti in drevored topolov na zunanji južni strani stadionskega zidu. Deloma je ohranjen javorjev drevored ob Vodovodni cesti ob SZ delu obzidja. Vsekakor je treba prvotne drevorede do drevesa natančno ponovno zasaditi po ohranjenih načrtih zasaditve, pohodne površine, oziroma hojnice obiskovalcev urediti po ureditvenem načrtu.

Do dokončne odločitve o usodi stare slačilnice, oziroma izrabe tega prostora za potrebne infrastrukturne objekte se prostor okrog slačilnice očisti drugotnih objektov (zasilnih prostorov, drvarnic, smetišč idr.) in obdela podobno kot druge pohodne površine. Z vsemi temi obnovitvenimi posegi bi dosegli prvotno, po Plečniku definirano stanje objekta, ne pa še prvotnih razmerij, saj prenova, kakršno predlagam, v prvi fazi še ne bi zajela odstranjevanja drugotnih objektov na Stadionu, razen tistih, ki so bili pozidani neposredno ob obzidju (nove blagajne z izjemo novega transformatorja ob severnem zidu).

Odstranitev reflektorjev s transformatorjem in omaricami, reporterskih kioskov, prehrambenih kioskov, provizoričnih sanitarij nastopi tedaj, ko bo Stadion programsko dokončno opredeljen in ko nogomet ne bo več osrednja programska komponenta v programu Stadiona. Po

odstranitvi vsega tega, bo doseženo prvotno stanje v pravih kompozicijskih razmerjih: dominantni velike tribune se podrejajo vse druge grajene prvine na Stadionu, nobena je po višini ne sme ogroziti, razen dreves. Ta imajo s svojo normalno višino (20-30 m) funkcijo optično oblikovno definirati Stadion v mestni sliki. Druga faza prenove torej pomeni radikalno očiščenje Stadiona drugotnih, pozneje vnešenih in oblikovno povsem neprilagojenih objektov na Stadionu. V tej fazi je potrebno povsem odstraniti nov objekt ob severni mali tribuni, ki je tujek tako po legi in videzu zlasti za poglede iz arene. Vrhnja ureditev s kupolami iz stekla pleksi in ograditev z ograjo mora odpasti.

Opremljanje Stadiona z novimi objekti in dohodi

Če naj Stadion služi svojemu prvotnemu namenu, to je prostoru za množične in telesnokulturne (športne) prireditve - in ta študija se zavzema za to, ker samo ohranjanje objekta v funkciji zagotavlja preživetje spomenika (srečno končani razplet s ponovno oživitvijo Plečnikovih Žal je svež dokaz za to), potem ga je potrebno opremiti z vsemi tistimi objekti in infrastrukturo, ki so za opravljanje njegove funkcije nujno potrebni. To pa so predvsem garderobe, drugi pripadajoč prostori in sanitarije za nastopajoče, sodnike, trenerje ter drugo spremstvo, prostori za upravo Stadiona in klubski prostori, sanitarije in prodajni objekti (če so potrebni) za občinstvo. Kot se je videlo iz opisa stanja, se tega vprašanja doslej še nihče ni lotil na način, kot bi ga spomenik zahteval. Temeljno vodilo pri dodatnem opremljanju je, da objekti ne načenjajo izvornih struktur in jim tudi optično, po videzu ne konkurirajo. Kompozicijska shema z dominantno velike tribune mora pri tem ostati povsem neokrnjena. To pa z drugimi besedami pomeni, da morajo biti vsi na novo postavljeni objekti nizki z gabariti, ki naj ne presegajo višin strešin stare slačilnice. Če bodo postavljeni tik ob obzidje, ne smejo preseči višine spodnje zidne preklade (torej do višine vmesnega pasu zidu z ločno opeko). Prostor, kjer jih je mogoče postaviti je omejen, to je predvsem prostor SZ stadionske konice in prostor med vhodno stebriščno lopo in vzhodnimi sedišči. Največ prostora pa bi se pridobilo, če bi šli v obeh omenjenih predelih Stadiona sistematično za etažo ali več v globino. V tem pogledu je mogoče izkoristiti prostor med severnim in južnim sediščem ter obzidjem. Poglobitev prosotrov za spremljajoče dejavnosti bi kazalo združiti z zahtevami, da igralci ali drugi nastopajoči pridejo na igrišče po podzemnih hodnikih. Dalje sanitarije za občinstvo, katerih število je predpisano in morajo biti razmeroma blizu sedišč (dolge poti ljudi med odmori so nezaželene), bi kazalo prav tako urediti pod zemljo. Vzhodni del z dolgo in komaj razgibano horizontalo vhodnega zidu bi bil primeren za namestitev prodajnih stojnic. Če bi bile trajnejšega značaja, velja zanje enak režim, kot za druge trajne nove infrastrukturne objekte: izdelati je potrebno predhodno usklajen načrt zanje. Če bi se izkazalo, da za normalno funkcioniranje Stadiona prostorske možnosti vključno s podzemskimi ne zadoščajo, potem kaže v sodelovanju z občinskimi in mestnim urbanističnimi službami preveriti možnost infrastrukturne navezave Stadiona z novimi objekti, pomožnimi vadišči idr. na vzhodni strani Stadiona (danes območje bencinskega servisa Petrola) po podzemskem koridorju (vstop na Stadion, bodisi na ravni arene ali gornje ravnine je treba seveda natančno arhitekturno definirati pod znanimi pogoji). Druga možnost je navezava na obstoječa pomožna igrišča na zahodni strani na območje torej južno od osnovne šole. Pogoji navezave so enaki. Območje med južnim stadionskim zidom in Samovo cesto bi po nekaterih načrtih najbolje služilo dodatnim parkirnimi površinam za obiskovalce Stadiona. Predlagana je bila več etažna podzemna garažna hiša z gostinskim obratom. Primerna izvedba, ki naj upošteva poglede na Stadion, bi bila sprejemljiva.

Kar zadeva koridorje, po katerih bi se eventualno dalo priti na Stadion neposredno v areno, gre seveda za zelo občutljivo vprašanje, ki tako ali drugače pomeni poseg v enega ali več delov izvirne stadionske strukture. To velja tako za podzemne dostope z izhodi neposredno iz tal arene bodisi za koridorje, ki bi bili z vzhodne, severne ali južne strani, torej bi bili urejeni sredi sedežnih linij. V tem pogledu kaže kot izhodišče morebitnega načrtovanja iskati pri Plečnikovih prvih načrtih za Stadion leta 1923, v katerih so predvidene ustrezne rešitve.

Omenjeni načrt je uporaben tudi pri morebitnem iskanju rešitev za pozidavo z objekti v vzhodnem delu med sedežno krivino in vhodnim zidom. Gre za pokrite arkade severno in južno od vstopne osi. Dalje Plečnikovi načrti in poznejše realizacije poleg vertikal visokih topolov dopuščajo vitke jambore za zastave in mlaje (oboje uporabljeno za evharistični kongres leta 1935).

Programski predlogi

Smernice prenove v prvih dveh poglavjih so s stališča spomeniškovarstvene službe in njenih pristojnosti obvezne, medtem ko dajem v zadnjem nekatere programske predloge, ki so lahko lastnikom, upravljalcem Stadiona in investitorjem prenove v pomoč, jih pa ne zavezujejo.

Študija na več mestih opozarja na to, da Stadion v svojem času ni bil namenjen za en sam določen šport ali disciplino, marveč za širok krog prireditev, sprva predvsem za množične zlete, shode, množične gimnastične vaje, atletska tekmovanja in šele na koncu za nogomet in druge kolektivne športe z žogo. Izkazalo se je, da se je v povojnem času nogomet kar nekako vsilil na Stadionu in s svojevrstnim tipom dejavnosti, načinom vadbe, s svojevrstnim pozneje povsem sproletariziranim občinstvom generiral po eni strani vztrajno propadanje Stadiona po drugi terjal vnos novih in novih objektov, ki so bili Stadionu praviloma v škodo. Zato se pri snovanju prihodnjega programa nenehno vsiljuje misel, da bi nogomet na Stadionu povsem opustili. Dobro se zavedam, da tega ni mogoče storiti na mah (zato tudi v smernicah predlagam postopno pot popolne rekonstrukcije Stadiona in poznejše odstranjevanje tiste infrastrukture, ki je na Stadionu povsem porušila prvotna razmerja in ga kot spomenik povsem razvrednotila. Dolgoročno naj se nogomet preseli v na novo pozidan Stadion na zato primernejši lokaciji, ki bo hkrati urejen po vseh sodobnih merilih za stadione, za varnost nastopajočih in občinstva, za kakovostno nočno osvetlitev in kjer bo hkrati poskrbljeno za zadostno število parkirišč ipd. Ljubljana nedvomno potrebuje nov olimpijski stadion in zato naj bo ta elaborat pobuda za začetek konkretnih priprav, da Ljubljana in Slovenija dobita ta nacionalno pomembni športni objekt. Zelo verjetno je, da se bo tudi politika države Slovenije do nogometa kot najbolj prestižnega športa v evropskih državah spremenila in bo naravni tok dogodkov vodil k dokončni rešitvi vprašanja nogometa, posledično pa verjetno do novega centralnega stadiona. Nogometu, ki je na sedanjem Stadionu dejstvo, se kaže verjetno boljša perspektiva, vendar mora ta čas načrtovanja in zidave novega nekje preživeti. Tu se kažeta dve načelni možnosti: ali ostati na Stadionu in se lotiti prenove ali preseliti na drug stadion in prepustiti prenovo novim lastnikom, oziroma upravljalcem. Po vsem, kar ugotavlja ta študija, pa časa za odlašanje s prenovo ni več. Prenove Stadiona se je treba lotiti takoj, infrastrukturno pa ga glede na odločitve ali misliti na preselitev na drug Stadion ali vztrajati na tem, opremljati tako, da bodo pridobljene naprave in objekti tudi po odhodu nogometašev s Stadiona, lahko služile tudi drugačnim programom. Infrastrukturno opremljanje naj se torej vselej izvaja z vidika večnamenskosti stadionske rabe, ne zgolj ali predvsem nogometne rabe.

Stadion pa bo imel tudi ko bo prenovljen in opremljen nekatere pomanjkljivosti, ki se nikakor ne bodo dale odpraviti brez resnejših posegov v izvirno spomeniško celoto. Gre za razširitev

atletskih tekaških stez s 6 na 8 pasov, gre za večkrat predlagano pokritje sedišč in opremljanje sedišč z novimi sedeži in gre za osvetlitev stadiona z žarometi. Vse te tri zahteve, ki se načrtujejo že leta, osvetlitev Stadiona z žarometi pa je jasno pokazala, koliko škode je povzročil ta poseg na Stadionu, spremlja argumentacija, da lahko le z njimi Stadion preživi v prihodnosti, drugi programi pa mu ne zagotavljajo preživetja. Sam se s temi stališči, ki jih nikoli ne spremljajo resni izračuni, ne strinjam. V njih vidim zgolj kratkoročno gledanje, poglede s strani enega športa, še več, gledanje z vidika ene klubske uprave in njenega pokroviteja. Stadion kot spomenik pa ne more biti predmet kratkoročnega kalkuliranja ene športne panoge, ene klubske uprave, enega interesa, temveč predmet premisleka celotne telesnokulturnopolitične sfere v luči razvojnih načrtov, prioritet ipd. Zato dajem v razmislek zasnovo programa, ki upošteva tako nekdanjo namembnost Stadiona kot širši družbeni interes zanj. Stadion naj na primer služi šolski atletiki. Naj se odpre kar nekaj bližnjim šolam za šolska atletska tekmovanja pa tudi drugim šolam od osnovnih do fakultet. Dalje naj Stadion spet postane prostor za množične zlete, skupinske vadbe in čisto običajne družabne prireditve, srečanja na prostem. Stadion, primerno urejen je lahko prizorišče sodobnih koncertov rocka, jazza, verskih prireditev in shodov. Dalje so tu mogoča gasilska tekmovanja in nastopi, pasje razstave in tekmovanja, prikazi usposobljenosti policijskih enot, reševalnih ekip, civilne zaščite, vojaške godbe in parade in še marsikaj drugega, kar vse je s Stadiona že davno izginilo predvsem zaradi interesov nogometa in klubov, ki so "zavzeli" Stadion. Stadion potrebuje povsem nov tip poslovno orientirane uprave, ki bo zagotavljala širši družbeni interes poleg lastniškega, uvedla takšno gospodarsko politiko, da bodo dejavnosti prinašale zanesljiv dohodek, iz katerega se bo Stadion lahko tudi sam vzdrževal. Vrstni red opravil, ki so potrebna za začetek učinkovite prenove in funkcioniranja Stadiona za prenove in po njej je po moji presoji naslednji:

1. kar mogoče hitro vzpostaviti dokončna in jasna lastninska razmerja
2. organizirati učinkovito Stadionsko upravo, ki naj bo tako sestavljena, da bo sposobna izvesti prenovo in voditi dogovorjeno poslovno politiko na Stadionu.
3. Izdelati prenovitveni načrt in formirati ekipo od načrtovalcev, spomeniškovarstvenih strokovnjakov do izvajalcev za prenovo Stadiona.
4. Hkrati s temi opravili, ki zadevajo predvsem Stadion, je potrebno na državni ravni pridobiti dokument, ki mora jasno začrtati dolgoročne usmeritve razvoja telesne kulture in športa v Sloveniji in opredeliti tudi, kateri objekti se bodo gradili v skladu s temi usmeritvami in v kakšnih rokih. Prav od tega dokumenta bo v veliki meri odvisna prihodnja usoda Stadiona, saj če se bo dokument oprl nanj kot na Stadion s centralnimi funkcijami razvoja ali pa mu še naprej odmerjal centralno vlogo v razvoju športne panoge, ki se imenuje nogomet, potem se bo na Stadion kot spomenik in na Stadion kot prostor znatno povečal pritisk, ki ga objekt takšne zasnove in s takšno stopnjo spomeniške zaščite ne bo mogel zdržati. Napačna odločitev glede tega lahko Stadion ob najboljši volji in zagotovilih odločujočih povsem uniči. Da pa bi že v tej fazi preprečili nadanjnje propadanje objekta in ga zaščitili pred samovoljnimi posegi v izvorno substanco, predlagam, da se Stadion nemudoma in trajno razglasi za kulturni spomenik.

TEMELJNA LITERATURA

Graditev odlovskega stadiona, Mladost št. 8, 1923, str. 120 - 122.

Evharistični kongres v Ljubljani, Ljubljana MCMXXXV.

Ivo KERMAUNER, Naš Stadion, Naš Bežigrad, Ljubljana 1940, str. 78 - 83.

Peter KREČIČ, Plečnik in jaz; Pisma Jožeta Plečnika Antonu Suhadolcu; Suhadolčevi spomini na Plečnika, Trst 1985.

France PERNIŠEK; Zgodovina slovenskega Orla, Buenos Aires 1989.

Boris LESKOVEC, Raziskava razvoja telesnokulturnih objektov na Slovenskem; doktorska disertacija (tipkopolis), Ljubljana 1991.

Peter KREČIČ, Plečnikova Ljubljana, Ljubljana 1991.

isti, Jože Plečnik, Ljubljana 1992.